

Wprowadzenie

Niniejszy tom powstał w ramach międzynarodowego projektu badawczego *Pogromy. Przemoc kolektywna wobec Żydów na ziemiach polskich w XIX–XX wieku i jej wpływ na relacje polsko-żydowskie. Historia, pamięć, tożsamość* i jest kolejną związaną z nim publikacją. Zamieszczone w tomie drugim studia przypadków stanowią egzemplifikacje głośniejszych i mniej znanych pogromów i aktów przemocy antyżydowskiej mających miejsce na ziemiach polskich w XIX i XX w. W oddawanej do rąk czytelnika książce podjęliśmy się natomiast analizy zjawiska pogromów Żydów jako problemu natury społecznej i politycznej. Pomieszczono tu opracowania poświęcone zarówno analizie dotychczasowego dorobku naukowego (historiografii), jak i dyskusje dotyczące ujęć metodologicznych stosowanych do tej pory przez badaczy zajmujących się tymi zagadnieniami. Wiele z zamieszczonych w tym tomie tekstów analizuje opinie i stanowiska różnych grup, środowisk i instytucji (m.in. Kościoła katolickiego, ośrodków władzy państwowej, organizacji żydowskich i nieżydowskich, poszczególnych grup i warstw społecznych) wobec zjawiska zbiorowej przemocy antyżydowskiej w XIX i XX w. Duże znaczenie ma także zaprezentowany tu przegląd reakcji politycznych na pogromy Żydów na ziemiach polskich w badanym okresie.

Przy omawianiu zagadnień z XIX w. i okresu I wojny światowej zakres geograficzny opracowań obejmuje tereny byłej Rzeczypospolitej w granicach przedrozbiorowych. Dla czasów międzywojennych przyjęto obszar II Rzeczypospolitej. Wyjątkiem jest artykuł Gura Alroeya, który ze względu na porównawczy charakter opracowania wykracza terytorialnie poza granice zaborowe. Siłą rzeczy, poza ściśle nakreślone granice wychodzą także teksty poświęcone stanowiskom opinii publicznej i dyplomacji brytyjskiej, amerykańskiej, rosyjskiej i francuskiej wobec pogromów Żydów na ziemiach polskich.

Chronologicznie, podobnie jak w poprzednim tomie, koncentrujemy się na stuleciach XIX i XX (do 1939). Naturalną konsekwencją procesu dziejowego i natężenia przemocy antyżydowskiej w 2. połowie XIX w. oraz w latach międzywojennych jest poświęcenie temu okresowi najwięcej miejsca. Cezura 1939 r. i związane z nią okupacje niemiecka i radziecka przyniosły nowe

realia społeczno-polityczne, a dzieje pogromów z tego czasu prezentowane są w kolejnym tomie studiów wydanym w ramach projektu¹. Również w odrębnym zbiorze przybliżono zagadnienia związane z przedstawieniem pogromów w kulturze i sztuce².

Podobnie jak w przypadku tomu omawiającego studia przypadków, pozostawiliśmy autorom dowolność w zakresie definicji, metodologii i języka. Stąd, poza oczywistym zasobem nowych informacji i analiz, znalazły się tu także różnorodne stanowiska teoretyczne i trendy badawcze rozwijane we współczesnej humanistyce i naukach społecznych, a dotyczące przemocy zbiorowej.

Zadaniem redaktorów było zgromadzenie w jednym opracowaniu szerokiego spektrum problemów, jakie pogromy generowały w sferze społecznej i politycznej. Z różnych względów niektórych wątków nie udało się poruszyć. Jakkolwiek nie są one zupełnie nieznane, to na swoich badaczy wciąż czeka omówienie stosunku Kościoła katolickiego do pogromów Żydów w okresie międzywojennym oraz Cerkwi i Kościołów protestanckich w XIX i XX w.³ Dalszych badań wymagają również np. kwestie żydowskiej samoobrony, a także skutków ekonomicznych i psychologicznych zbiorowej agresji wobec Żydów. Jesteśmy przekonani, że zaprezentowany tu materiał analityczny, uznany za obszar badań podstawowych, stanowi nie tylko ogólny zarys dziejów zbiorowej przemocy antyżydowskiej na ziemiach polskich do 1939 r., lecz także jest niezbędną i ważną podstawą do przygotowywania w przyszłości kolejnych, szczegółowych studiów pozwalających zrozumieć te tragiczne wydarzenia.

* * *

Określenia „kolektywna przemoc antyżydowska” autorzy zamieszczonych w tomie opracowań używają czasem zamiennie z terminem „pogrom”, trudno bowiem o precyzyjną i jednoznaczną definicję. Stąd tom nieprzypadkowo otwiera tekst Daniela Grinberga, który zajął się sposobami definiowania tego pojęcia w ujęciu historycznym, a także rozwiązaniami obecnie funkcjonującymi w historiografii i naukach społecznych. Omówił on główne szkoły interpretacyjne, wskazał na najczęstsze źródła nieporozumień wyłaniające się z analizy pogromów i przemocy antyżydowskiej, wreszcie sformułował użyteczne zalecenia dla dalszych potencjalnych prób tworzenia definicji pogromu.

¹ *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holokaust i powojnie (1939–1946)*, red. A. Grabski, Warszawa 2019.

² *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 1: *Literatura i sztuka*, red. S. Buryła, Warszawa 2018.

³ Por. np. K. Lewalski, *Kościoły chrześcijańskie w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855–1915*, Wrocław 2002.

Z wprowadzającym opracowaniem Daniela Grinberga koresponduje tekst Mikołaja Winiewskiego, który analizuje z perspektywy psychologicznej przypadki przemocy kolektywnej na ziemiach polskich od początku XIX w. po rok 1946, kiedy doszło do pogromu kieleckiego. Autor wskazuje wspólne dla bardzo wielu przypadków warunki progowe, jakie musiały zaistnieć, by doszło do eskalacji przemocy. Wyniki jego pracy przybliżają nas do myślenia o nowej, historycznej definicji pogromu.

Kolejne trzy teksty – François Guesnet, Marcosa Silbera i Natalii Aleksiiun – to opracowania historiograficzne. Autorzy omówili stan badań na temat przemocy antyżydowskiej odpowiednio w Europie Wschodniej w XIX w., w czasie Wielkiej Wojny i po jej zakończeniu oraz sposób pisania o pogromach w Polsce w okresie międzywojennym. Wskazali również słabości i braki we współczesnej wiedzy o pogromach, zgłaszając także szereg postulatów badawczych, których realizacja pozwoli uzupełnić istniejące luki, jak również lepiej zrozumieć zjawisko antysemityzmu i pogromów, będących jego tragicznymi konsekwencjami.

Guesnet stwierdza, że literatura historyczna dotycząca pogromów Żydów w Królestwie Polskim jest nie tylko wybiórcza i niedoskonała, ale stanowiła też przez lata marginalizowany obszar wiedzy, konstruowanej wokół problemów historiografii całego Imperium Rosyjskiego. Silber wymienia zagadnienia, które wciąż czekają na rzetelne zbadanie. Wskazuje m.in. brak prac syntetycznych poświęconych pogromom w Europie Środkowo-Wschodniej, przy nadal niezbędnych badaniach mikrohistorycznych⁴. Dostrzega również pominięcie w wielu pracach charakterystyki sprawców, co wynika ze stosunkowo niewielkiej dostępności źródeł pisanych przez samych napastników oraz fragmentaryczności i rozproszenia relacji składanych przez osoby poszkodowane. Badacz ten apeluje o podjęcie studiów prezentujących zagadnienia z perspektywy ofiar i bardziej szczegółowe opracowanie społecznych reperkusji pogromów. Z kolei Aleksiiun zwraca w swoim tekście uwagę na poważne luki w stanie badań i wiedzy na temat pogromów w okresie II Rzeczypospolitej. W tym zakresie wymienia m.in. rolę przemocy antyżydowskiej w walce prawicowej opozycji z rządami sanacji. Postuluje również zajęcie się postawą centralnych i lokalnych władz administracyjnych i aparatu sprawiedliwości wobec rosnącej fali ataków na Żydów. Dostrzega wreszcie konieczność badania związków między rzeczywistością lat 30. a Zagładą i postawą wobec niej w okresie II wojny światowej. Znaczną część, choć bynajmniej nie wszystkie

⁴ W trakcie prac redakcyjnych nad niniejszym tomem wydane zostały książki: W.W. Hagen, *Anti-Jewish Violence in Poland, 1914–1920*, Davis 2018; J. Böhler, *Wojna domowa. Nowe spojrzenie na odrodzenie Polski*, Kraków 2018; I. Astrashkevich, *Gendered Violence: Jewish Women in the Pogroms of 1917 to 1921*, Boston 2018.

z tych postulatów, spełniają autorzy tekstów analitycznych zamieszczonych w tym i pozostałych tomach.

Dalsza część książki zawiera, jak już wspomniano, opracowania dotyczące reakcji na pogromy i sposobów ich postrzegania przez poszczególne środowiska, agendy rządowe, organizacje i instytucje, partie i ruchy polityczne. W kilkunastu zamieszczonych tu tekstach staraliśmy się zachować kolejność chronologiczną.

Przemoc kolektywna wobec Żydów w zaborze pruskim od rozbiorów Polski po wybuch I wojny światowej to przedmiot badań Michaela K. Schulza. Autor przedstawił ważny głos w materii, która na gruncie polskim jest jedynie sygnalizowana w pracach Krzysztofa A. Makowskiego i Sophii Kemlein⁵. Ze zbioru artykułów poświęconych opiniom i reakcjom na przemoc antyżydowską wyłamuje się również wspomniany już tekst Gura Alroeya, dotyczący gwałtów i przemocy wobec kobiet, nieodmiennie towarzyszącej pogromom. Optyka tego artykułu, z konieczności porównawcza i ujmująca także materiał dotyczący Rosji, jest nowym i bardzo ważnym głosem nie tylko z racji perspektywy bliskiej *gender studies*, lecz także wykorzystaniu metodologii związanej z psychologią przemocy, coraz częściej stosowanej w warsztacie historyka.

Obrazem pogromów w Królestwie Polskim w XIX i XX w., jaki wyłaniał się z prasy rosyjskiej, zajęła się Jekaterina Norkina. Jej tekst przedstawia wyniki analizy opinii publicznej i społecznych wyobrażeń, jakie kreowała wśród mieszkańców Imperium prasa rosyjska. Wybiórczość uwzględnianych przypadków oraz jednoznaczność sądów są ciekawym przykładem technik inżynierii społecznej stosowanych w państwie carów. Z kolei Stanisław Wiech omówił stosunek carskiej policji do opisywanego zjawiska. Bazując na materiałach archiwalnych tej instytucji, jeden z najlepszych znawców tego typu materiałów źródłowych z wielkim wyczuciem nakreślił postawy funkcjonariuszy i żandarmów wobec zjawiska zbiorowej przemocy antyżydowskiej, jednocześnie dając doskonały przykład tego, jak oceniać wartość rosyjskiej dokumentacji policyjnej i pracować z jej warstwą informacyjną. Ilona Zaleska przybliżyła w swoim studium reakcje wobec pogromów jednej z najważniejszych, jeśli nie najważniejszej i najbardziej wpływowej instytucji społecznej na ziemiach polskich – Kościoła katolickiego. W obszernym, syntetycznym tekście autorka po raz pierwszy przedstawiła całościowy obraz zagadnienia, sięgając po materiały archiwalne, publicystykę i prasę. Stosunek polskiej inteligencji, głównie warszawskiej,

⁵ K.A. Makowski, *Siła mitu. Żydzi w Poznańskim w dobie zaborów w piśmiennictwie historycznym*, Poznań 2004; S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1848. Przeobrażenia w tonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, przeł. Z. Choderny-Loew, posł. i oprac. K.A. Makowski, Poznań 2001.

wobec pogromu w 1881 r. to przedmiot badań Agnieszki Friedrich. Jakkolwiek ówczesnie ta grupa nie była liczną warstwą społeczną, to aspirowała do objęcia „rządu dusz” w narodzie. Reakcje inteligencji na pogrom, daleko wykraczające poza paradygmat pozytywistyczny, ujawniły jej różnorodność. Z kolei część inteligencji konserwatywnej wydarzenia w Warszawie skłoniły z czasem do sięgnięcia po program antysemicki.

Fala pogromów na ziemiach polskich w 1918 i 1919 r., zwłaszcza w obu częściach Galicji, odbiła się szerokim echem w świecie, tym bardziej że zbiegły się one w czasie z rokowaniami pokojowymi prowadzonymi w Paryżu i podpisaniem traktatu wersalskiego, ustalającego granice i porządek w Europie po zakończeniu działań wojennych. Sytuacja na ziemiach polskich stała się przedmiotem mniej lub bardziej wnikliwych analiz na szczeblu rządowym i dyplomatycznym, a przed wszystkim tematem setek artykułów i not prasowych. Niektóre środowiska – zwłaszcza w Polsce – postrzegały ją niemal jako wojnę propagandową i antypolską nagonkę, za którą stać miały siły niemieckie, żydowskie lub bolszewickie.

Relacje o pogromach z lat 1918–1919 w prasie i działania dyplomacji brytyjskiej w tym zakresie szeroko omówił Dariusz Jeziorny, konkludując, że stanowiska Brytyjczyków były na ogół wyważone. Mimo protestów przeciw wydarzeniom w Polsce tudzież krytyki sił antysemickich, Londyn generalnie starał się nie dopuścić do destabilizacji sytuacji nad Wisłą. Bardziej źródłowy charakter ma opracowanie Michaiła Mitsela na temat materiałów American Jewish Joint Distribution Committee o pogromach i aktach przemocy antyżydowskiej, jakich dopuściło się Wojsko Polskie w latach 1918–1919. Przemysław Różański, znawca polsko-amerykańskich relacji dyplomatycznych w kontekście kwestii żydowskiej w okresie międzywojennym⁶, zajął się sposobem postrzegania pogromów i przemocy antyżydowskiej w Stanach Zjednoczonych, rozszerzając zakres swych badań na okres wcześniejszy – od pogromów w 1881 r. Zagadnieniom tym w międzywojennej Francji swój artykuł poświęciła Audrey Kichelewski, przedstawiając zróżnicowany wachlarz postaw francuskich środowisk opiniotwórczych i politycznych wobec przemocy antyżydowskiej, wskazując zarówno na liczne przypadki ich potępienia, jak i daleko idącej racjonalizacji, a także na różne sposoby rozumienia jej przyczyn. Na uwagę w tekście tym zasługuje również analiza postaw żydowskiej opinii publicznej we Francji. Z kolei postawami polskich Żydów wobec dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych pogromów (do końca okresu międzywojennego) zajęła się Marzena Szugiero. Z racji funkcjonowania na przestrzeni kilkudziesięciu lat

⁶ P. Różański, *Amerykańscy Żydzi i amerykańska dyplomacja wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1922–1939*, Gdańsk 2013; tegoż, *Stany Zjednoczone wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1918–1921*, Gdańsk 2007.

ogromnej liczby żydowskich organów prasowych wydawanych w kilku językach, autorka zastosowała dwa kryteria ich doboru. Pierwszym był nakład i opiniotwórcza pozycja gazety, a drugim reprezentatywność poglądów najważniejszych żydowskich środowisk społeczno-politycznych. Umożliwiło to dokonanie przeglądu postaw wobec pogromów bardzo zróżnicowanej wewnętrznie polskiej społeczności żydowskiej.

Grzegorz Krzywiec, Waldemar Potkański i Michał Trębacz w swoich tekstach pochyłili się nad sposobami postrzegania omawianych w tomie zjawisk przez stojące na przeciwnych biegunach siły polityczne w Polsce – Narodową Demokrację i szeroko rozumianą lewicę. Pierwszy z zamieszczonych tu tekstów Krzywca dotyczy przemocy antyżydowskiej do 1918 r., drugi zaś w okresie międzywojennym. O postawach lewicy wobec tych wydarzeń w Królestwie Polskim i na tzw. ziemiach zabranych na przełomie XIX i XX w. traktuje artykuł Potkańskiego. Autor syntetycznie przedstawił reakcje środowisk lewicowych z terenów zaboru rosyjskiego na zbiorową przemoc wobec Żydów oraz podsumował ich społeczną skuteczność. Wskazał przy tym nie tylko na argumenty używane przez działaczy lewicowych w debacie publicznej, lecz także na stosowane przez nich techniki perswazyjne. Kontynuacją tego tekstu jest artykuł Trębacza, który podjął się analizy postaw tychże środowisk wobec pogromów w dwudziestoleciu międzywojennym, pokazując m.in. zniuansowany obraz problematycznego stosunku socjalistów polskich do socjalistów żydowskich i do ogółu społeczności żydowskiej w Polsce. Zrezygnowano z publikacji w tomie tekstów odrębnie podejmujących tematykę stosunku ruchu ludowego do pogromów Żydów przed 1939 r., zagadnienie to zostało już bowiem dostatecznie omówione⁷.

Mnogość postaw zarówno środowisk wyodrębnianych z perspektywy politycznej, jak i grup mających charakter formacji intelektualnych, a także instytucji państwowych i religijnych zabierających głos i wyrażających opinie wobec różnych form antyżydowskiej przemocy zbiorowej nie jest zaskakująca. Z pomieszczonych dalej artykułów wynika jednak ogromna niespójność terminologiczna analizowanych przez autorki i autorów źródeł. Wskazuje ona jednoznacznie, że punktem wyjścia do formułowania nowej definicji pogromów nie może być ani scenariusz zdarzeń, ani ich mechanizm. Różnice w tym zakresie, jakie obserwować możemy w tym i poprzednim tomie studiów, kierują naszą uwagę na świat znaczeń politycznych, a więc generalnie system wyobraźni społecznej. Być może kategoria „pogromu” nie jest do końca użyteczna w kompleksowym opisie bardzo różnych przypadków zbiorowej przemocy antyżydowskiej. Jej przydatność rośnie natomiast, gdy zastosujemy ją do analizy jednego z aspektów owej przemocy, tj. postaw i wyobraźni społecznej

⁷ S. Mańko, *Polski ruch ludowy wobec Żydów (1895–1939)*, Warszawa–Rzeszów 2010.

jej sprawców⁸. Kategoria ta właściwie nie tyle jest przydatna do zrozumienia tragicznych ataków na Żydów mających miejsce w różnych kontekstach historycznych, ile staje się użytecznym narzędziem do mówienia o tym, jak zmienia się świat społeczny ludzi, którzy w tych atakach uczestniczą, są ich świadkami bądź mają świadomość ich zaistnienia. Z tego względu istotna jest nie tylko analiza instytucjonalna jako taka, a więc wskazująca na postawy administracji czy instytucji (np. Kościoła), lecz także konieczność uchwycenia dynamiki reakcji opinii publicznej oraz miejsca tych tragicznych zdarzeń w dyskursie publicznym. Część tych elementów, przynależnych środowiskom wyrazu typowym dla artystów, przenieśliśmy celowo do tomu poświęconego sztuce, w tym sztukom wizualnym, który – przygotowany pod redakcją Sławomira Buryły – doskonale koresponduje z uzyskanymi i zaprezentowanymi tu wynikami badań.

Proponowane dalej teksty staną się – mamy nadzieję – ważnym etapem badań nad pogromami i aktami kolektywnej przemocy antyżydowskiej na ziemiach polskich w XIX i XX w. Tom ten rzecz jasna nie wyczerpuje zagadnienia, ale poprzez często nowe, uwzględniające różne warsztaty badawcze, spojrzenie na problematykę pogromów stawia nowe pytania i formułuje postulaty badawcze związane z przemocą zbiorową, szczególnie kierowaną przeciwko Żydom. Sądzymy, że zaprezentowane studia będą ważnym wsparciem dla badaczy zajmujących się przemocą zbiorową w ogóle, bez względu na to, czy interesowała ich będzie kwestia wyobrażeń społecznych, czy raczej mechanizm masowych aktów agresji. Choć za wcześnie na konkluzje i uogólnienia podobne tym, jakie dla wcześniejszego okresu formułował w swoich pracach Charles Tilly⁹, zyskując notabene niemały rozgłos i prowokując wiele owocnych i polemicznych dyskusji, jesteśmy przekonani, że prezentowane w tomie badania i stawiane przez autorów poszczególnych opracowań postulaty badawcze staną się fundamentem dla kolejnych, zaawansowanych i wysublimowanych metodologicznie kontynuacji takich prac. Być może zmierzać one będą do odkrycia społecznych, ideologicznych, politycznych i psychologicznych mechanizmów tragicznych aktów zbiorowej przemocy.

* * *

Kwerendy dla zespołu prowadzone były przez dr. Christharda Henschela, dr. Kamila Kijka, dr. hab. Artura Markowskiego, Rafała Ojrzyńskiego,

⁸ Więcej o tym w książce Artura Markowskiego, poświęconej konfrontacji wyobrażeń społecznych i realiów przemocy antyżydowskiej w Imperium Rosyjskim, na przykładzie pogromu białostockiego z 1906 r.; zob. tegoż, *Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom białostocki 1906 r.*, Warszawa 2018, s. 439–442 i 463.

⁹ Ch. Tilly, *The Politics of Collective Violence*, Cambridge 2003; tegoż, *Regimes and Repertoires*, Chicago 2006.

dr Aleksandrę Oniszczyk, dr. Michała Trębacz, dr Zofię Trębacz. Przekłady przygotowali: Anna Gulińska, Masza Makarowa, Anna Motyczka-Switzer, dr Aleksandra Oniszczyk, dr Roman Vater. Niektóre teksty zechcieli zrecenzować: dr hab. Olaf Bergman, prof. Krzysztof Lewalski, dr hab. Grzegorz Krzywiec i Anna Magdzińska. Wszystkim tym osobom redaktorzy i autorzy dziękują za wsparcie i owocną współpracę.

Zapis języka rosyjskiego przedstawiono w transkrypcji według zasad PWN, do języków jidysz i hebrajskiego zastosowano uproszczoną transkrypcję polską.

Kamil Kijek
Artur Markowski
Konrad Zieliński